

সূচনা

সংস্কৃত সাহিত্যত সকলো ৰচনাক প্ৰথমেই দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে—

(১) দৃশ্য কাব্য আৰু (২) শ্ৰব্য কাব্য।

নাটক আদি দৃশ্যকাব্যৰ অন্তৰ্গত। শ্ৰব্য কাব্যক পুনৰ তিনিটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। সেইকেইটা হ'ল— পদ্য, গদ্য আৰু মিশ্ৰ বা চম্পু কাব্য। পদ্য কাব্যক দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে— ঋগুকাব্য আৰু মহাকাব্য। সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰত এই ভাগসমূহৰ লক্ষণ সৰ্বিস্তাৰে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

সংস্কৃত সাহিত্যত ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ বাদেও আৰু পাঁচখন মহাকাব্য আছে যাক আমি একেলগে “পঞ্চ মহাকাব্য” বুলি কওঁ। এই পাঁচখন মহাকাব্য হৈছে— কালিদাসকৃত ৰঘুবংশম্ আৰু কুমাৰসম্ভৱম্, মাঘ ৰচিত শিশুপালবধম্, শ্ৰীহৰ্ষ ৰচিত নৈষধচৰিতম্ আৰু ভাৰৱিকৃত কিৰাতাজুনীয়ম। কাল অনুসৰি মহাকবি কালিদাস আৰু মাঘৰ মাজতে ভাৰৱিৰ স্থান।

মহাকবি ভাৰৱিৰ পৰিচয়

“কিৰাতাজুনীয়ম্” মহাকাব্যৰ ৰচক হৈছে মহাকবি ভাৰৱি। ভাৰৱিয়ে তেওঁৰ ৰচনাত ব্যক্তিগত জীৱন সম্বন্ধে কোনো কথাই উল্লেখ কৰি যোৱা নাই। বিভিন্ন উৎসৰ পৰাহে ভাৰৱি সম্বন্ধে তথ্য জানিব পৰা যায়। দণ্ডী বিৰচিত “অৱন্তিসুন্দৰী কথা” আৰু “অৱন্তিসুন্দৰী কথাসাৰ” নামৰ দুখন গ্ৰন্থত ভাৰৱিৰ বিষয়ে সামান্য তথ্য পোৱা যায়। এই দুখন গ্ৰন্থৰ মাধ্যমেৰে জনা যায় যে ভাৰৱিৰ আন এটা

নাম আছিল দামোদৰ। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম আছিল নাৰায়ণ স্বামী। তেওঁলোকৰ গোত্ৰ আছিল কৌশিক। ভাৰৱিৰ পূৰ্বপুৰুষসকলে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ আনন্দপুৰ নামে ঠাইত বাস কৰিছিল। পিছত কোনো সময়ত তেওঁলোক দক্ষিণ ভাৰতলৈ গৈ বসবাস কৰিবলৈ ধৰিলে। ভাৰৱিৰ বিষয়ে চমু পৰিচয় এইখিনিয়েই পোৱা যায়।

ভাৰৱিৰ কাল

ভাৰৱিয়ে তেওঁৰ লেখাত নিজৰ বিষয়ে কোনো কথা উল্লেখ কৰি যোৱা নাই। অৱশ্যে কিছুমান তথ্যৰ পৰা তেওঁৰ সৰ্বজন স্বীকৃত সময় নিৰ্ণয় কৰাটো সম্ভৱ হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত এটি প্ৰধান প্ৰমাণ হ'ল দক্ষিণ ভাৰতৰ ঐহোল শিলালিপি (Aihol inscription)। এই শিলালিপিৰ লেখক হৈছে ৰবিকীৰ্তি। তেওঁ ৰজা দ্বিতীয় পুলকেশীৰ আশ্ৰিত কবি আছিল। ৰজা দ্বিতীয় পুলকেশীৰ সময় ৬৪২ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ওচৰা ওচৰি। এই ঐহোল শিলালিপিত ভাৰৱিৰ উল্লেখ আছে এনেদৰে—

য়েনায়োজি নবেহশ্মস্তিৰমথৰিধৌ বিবেকিনা কিনৰেশ্ম।

স বিজয়তাং ৰবিকীৰ্তিঃ কবিতাশ্ৰিতাকালিদাস- ভাৰৱিকীৰ্তিঃ।।

গতিকে ভাৰৱিৰ সময় ৰজা দ্বিতীয় পুলকেশীৰ আগতে হ'ব লাগিব। তদুপৰি দক্ষিণ ভাৰতৰ মান্যপুৰ নামৰ নগৰত ৬৯৮ শকাব্দত লিখা এখন দানপত্ৰত 'কিৰাতাজুনীয়ম্' গ্ৰন্থৰ উল্লেখ আছে। আনহাতেদি পাণিনীৰ বিখ্যাত "অষ্টাধ্যায়ী" গ্ৰন্থৰ টীকাৰ জয়াদিত্য বামনে তেওঁৰ "কাশিকাবৃত্তি"ত ভাৰৱিৰ নাম উল্লেখ কৰি গৈছে। এই সকলো তথ্যৰ ভিত্তিত ভাৰৱিৰ সময় ৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ সমসাময়িক বুলি ক'ব পাৰি। পাশ্চাত্য সমালোচক কীথৰ মতে ভাৰৱিৰ সময় ৫০০-৫৫০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত।

কিৰাতাজুনীয়ম্ মহাকাব্যৰ চমু পৰিচয়

'কিৰাতাজুনীয়ম্'ৰ ৰচক হৈছে মহাকবি ভাৰৱি। ই এখন মহাকাব্য। সংস্কৃত সাহিত্যৰ পঞ্চমহাকাব্যৰ ভিতৰত অন্যতম হৈছে কিৰাতাজুনীয়ম্। ইয়াৰ কাহিনীভাগ মহাভাৰতৰ "বনপৰ্ব"ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াত ১৮ টা সৰ্গ আছে। এই কাব্যৰ প্ৰধান ৰস হৈছে 'বীৰ'। বনবাস কালত পাণ্ডৱসকলে

কিছুদিন দ্বৈতবনত বাস কৰিছিল। সেই সময়তে ঋষি ব্যাসদেৱ আহি তাত উপস্থিত হয়। তেওঁ তৃতীয় পাণ্ডৱ অৰ্জুনক ভগৱান শিৱৰ পৰা অস্ত্ৰলাভ কৰাৰ বাবে ইন্দ্ৰকীল নামৰ পৰ্বতত তপস্যা কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে। ব্যাসদেৱৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি অৰ্জুনে ইন্দ্ৰকীল পৰ্বতলৈ গৈ কঠোৰ তপস্যা কৰে। অৰ্জুনৰ কঠোৰ তপস্যা দেখি ভীত হৈ ঋষিসকল ভগৱান শিৱৰ শৰণাপন্ন হয়। দেৱতাসকলৰ প্ৰাৰ্থনা শুনি শিৱই এজন কিৰাত বা চিকাৰীৰ বেশ ধাৰণ কৰি অৰ্জুনৰ ওচৰত উপস্থিত হয়। তেওঁৰ লগত পাৰ্বতীও যায়। তাতে এটি গাহৰি বা বৰাহক তীৰবিদ্ধ কৰাক লৈ শিৱ আৰু অৰ্জুনৰ মাজত মতানৈক্য হয়। শেষত দুয়োজনৰ মাজত যুদ্ধ আৰম্ভ হয়। যুদ্ধত অৰ্জুনৰ বীৰত্বত সন্তুষ্ট হৈ কিৰাতৰূপী শিৱই তেওঁক পাশুপাত অস্ত্ৰ প্ৰদান কৰে। এয়ে “কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্” মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তুৰ খুলমূল পৰিচয়।

মহাকবি ভাৰবিৰ বচনশৈলী

মহাকবি ভাৰবিৰ একমাত্ৰ বচনা “কিৰাতাজুনীয়ম্” এখন মহাকাব্য। “কিৰাতাজুনীয়ম্”ৰ কাহিনীভাগ মহাভাৰতৰ বনপৰ্বৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াত মুঠতে ১৮টা সৰ্গ আছে। এই মহাকাব্যত ভাৰবিয়ে গুৰু গভীৰ নীতিজ্ঞান, কুট বাজনীতি, ওজঃগুণসম্পন্ন বীৰধৰ্ম আৰু ক্ষত্ৰিয় ধৰ্ম সম্পৰ্কে সুস্থ আলোচনা আগবঢ়াইছে। তদুপৰি বন-অৰণ্য, পৰ্বত, শৰৎকাল আদিৰ অপৰূপ দৃশ্য বৰ্ণনাৰে কবিয়ে এখন নিখুত কথাচিত্ৰ অঙ্কন কৰিছে।

ভাৰবিৰ কাব্যৰ আৰম্ভণীতে ‘শ্ৰী’ আৰু শেষত ‘লক্ষ্মী’ শব্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। এয়া তেওঁৰ কবিত্ব শক্তিৰে পৰিচায়ক। তেওঁ আছিল শব্দৰ যাদুকৰ। তেওঁ এটি আখৰ লৈ যি শ্লোক বচনা কৰিছে, সেয়া সঁচাকৈয়ে বিস্ময়কৰ।
উদাহৰণস্বৰূপে—

ন নোননুমো নুমো নো নানা নানাননা ননু।

নুমোহনুমো ননুনেনা নামো নুমনুমনুৎ।। (কিৰাত ১৫/১৪)

এই শ্লোকফাঁকিত কেৱল ‘ন’ আখৰৰ প্ৰয়োগ হৈছে। শ্লোকৰ অৰ্থ এনেধৰণৰ— “হে বিবিধ মুখাধাৰী! এওঁ সৰু বিচাৰযুক্ত পুৰুষ নহয়। এওঁ অসৎ বা বেয়াক সম্পূৰ্ণকৈ ধ্বংস কৰিব পৰা এজন মানুহ নহৈ দেৱতাহে। ভাব হয় এওঁৰ গৰাকীও আছে। এওঁ শৰেৰে আহত হৈছে তথাপি অনাহতৰ দৰে আছে। ‘অত্যন্ত আঘাতেৰে আক্ৰান্ত মানুহক দুঃখিত কৰা দোষণীয়’ এই

দোষৰ পৰাও এইজন লোক মুক্ত।”

ভাৱবিৰ সংক্ষিপ্ত অৰ্থযুক্ত শব্দ প্ৰয়োগৰ দক্ষতাক বহুতো পণ্ডিতে ভূয়সী প্ৰশংসা কৰে। প্ৰসিদ্ধ টীকাকাৰ মল্লিনাথে ভাৱবিৰ ৰচনাক নাৰিকল ফলৰ লগত তুলনা কৰি কৈছে যে,

“নাৰিকেল ফল সন্মিতং ৰচো ভাৱবেঃ সপদি তদ্বিভজ্যতে।

স্বাদয়ন্তুৰসগৰ্ত্ৰ নিৰ্ভৰং সাৰমস্য ৰসিকা যথেক্সিতম্।।”

অৰ্থাৎ নাৰিকল ফলৰ বাহিৰৰ আৱৰণ ভাগ কঠিন। কিন্তু ভিতৰভাগ মধুৰ, সুস্বাদু। সেইদৰে ভাৱবিৰ ৰচনা পঢ়িও প্ৰথমে কঠিন যেন ভাব হয়। পিছে অতি শুদ্ধভাৱে বিশ্লেষণ কৰি পঢ়িলে ইয়াৰ সাৰভাগ গ্ৰহণ কৰিব পৰা যায়।

ভাৱবিৰ ৰচনাত বহুতো সুভাষিত বাক্য পোৱা যায়। এইবোৰ প্ৰায় প্ৰবাদ বাক্যত পৰিণত হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে- অহো দুৰন্তা ৰলৱদ্ ৰিবোধিতা (হায়! বলবানৰ লগত বিৰোধৰ পৰিণাম ভয়ঙ্কৰ), ৰিচিত্ৰৰূপাঃ খলু চিত্তবৃত্তয়ঃ (মানুহৰ মন বিচিত্ৰ), সহসা ৰিদধীত ন ক্ৰিয়াম্ (তৎক্ষণাৎ কোনো কাম নকৰিব), হিতং মনোহাৰি চ দুৰ্লভং ৰচঃ (মনোহৰ হিতকাৰী ৰচন দুৰ্লভ) ইত্যাদি। মানৱ জীৱনৰ নানাदिश সামৰি লোৱা এনে অসংখ্য সাৰস্বা বাক্য “কিৰাতাজুনীয়ম্” মহাকাব্যত পোৱা যায়।

মহাকবি ভাৱৰিয়ে তেওঁৰ কাব্যত কবিত্বশক্তিৰ লগতে ব্যাকৰণশাস্ত্ৰ, অলংকাৰশাস্ত্ৰ, ছন্দ আদিৰো পাণ্ডিত্য প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁ নিজৰ গ্ৰন্থত উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা, নিদেৰ্শনা, সমাসোক্তি তথা অৰ্থান্তৰন্যাস অলংকাৰৰ বহুল ব্যৱহাৰ কৰিছে। এই অলংকাৰসমূহৰ প্ৰয়োগত ভাৱবিৰ নিপুণতাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। আনহাতে, বিভিন্ন ছন্দ যেনে বংশস্থ, ইন্দ্ৰবজ্ৰা, উপেন্দ্ৰবজ্ৰা, পুষ্পিতাগ্ৰা আদি ছন্দৰো প্ৰয়োগ কৰিয়ে নিজৰ ৰচনাত কৰিছে। তদুপৰি ভাৱ আৰু ভাষাৰ অপৰূপ প্ৰকাশভঙ্গীৰে যুক্ত হৈ তেওঁৰ কাব্যত যি নতুন মাধুৰী ৰূপ পোৱা যায়, সেয়া সঁচাকৈয়ে দুৰ্লভ। সেইবাবেই পণ্ডিসকলে ভাৱবিৰ প্ৰতিভাক কাব্যজগতৰ এখন শীৰ্ষ আসনত স্থাপন কৰিছে।

ভাৱৰেৰৰ্থগৌৰৱম্

“ভাৱৰেৰৰ্থগৌৰৱম্”— এয়া আলংকাৰিকসকলৰ কবি ভাৱবিৰ প্ৰতি এটি প্ৰশংসা সূচক উক্তি। অতি কম শব্দৰে অনেক অৰ্থৰ লগতে গভীৰ অৰ্থ

বুজোবাকে "অৰ্থগৌৰৱ" বোলা হয়। এটি প্ৰসিদ্ধ শ্লোকত এই উক্তিটো পোৱা যায়। শ্লোকটো হৈছে—

"উপমা কালিদাসস্য ভাৰবেবৰ্ণগৌৰৱম্।

দণ্ডিনঃ পদলালিত্যং মাঘে সন্তি এয়োওণাঃ॥"

এই শ্লোকটিৰ অৰ্থ হ'ল— "কালিদাসৰ ৰচনাত উপমা, ভাৰৱিৰ ৰচনাত অৰ্থগৌৰৱ, দণ্ডিৰ ৰচনাত পদলালিত্য আছে। মাঘৰ ৰচনাত কিন্তু এই তিনিওটা বৈশিষ্ট্য একেলগে আছে।"

ভাৰৱি ৰচিত কিৰাতাজুনীয়ম্ মহাকাব্যত অৰ্থগৌৰৱৰ প্ৰাচুৰ্য্য দেখা যায়। কম শব্দে বহু অৰ্থৰ সমাবেশ কৰিব পৰাটোৱেই অৰ্থ গৌৰৱৰ মহিমা। ভাৰৱিয়ে বহু দীঘলীয়া অৰ্থকো কম শব্দতে প্ৰকাশ কৰিব পাৰে বুলি জনাজাত। উদাহৰণস্বৰূপে—

স্মৃটতা ন পদৈৰপাবৃত্তা ন চ ন স্বীকৃতমৰ্থ গৌৰৱম্।

ৰচিতা পৃথগৰ্থতা গিৰাং ন চ সামৰ্থ্যমপোহিতং ক্ৰচিৎ॥

(কিৰাত ২/২৭)

এই শ্লোকটিত যুধিষ্ঠিৰে ভীমৰ প্ৰশংসা কৰি কৈছে যে পদৰ প্ৰয়োগত কোনো অস্পষ্টতা নাই। অৰ্থৰ গভীৰতাৰ ওপৰত বিশেষ দৃষ্টি দিয়া হৈছে। শব্দবোৰৰ অৰ্থ পৃথক পৃথককৈ সুন্দৰকৈ বুজা যায়, তথাপি সেইবোৰৰ পৰস্পৰৰ মাজত থকা সম্বন্ধ ক'তো ভগা নাই।

দৰাচলতে সমগ্ৰ 'কিৰাতাজুনীয়ম্' মহাকাব্যখনেই ভাৰৱিৰ অৰ্থগৌৰৱৰ উদাহৰণ বুলি ক'ব পাৰি। অৱশ্যে প্ৰথম দুটা সৰ্গত থকা যুধিষ্ঠিৰ, দ্ৰৌপদী আৰু ভীমৰ কথাত অৰ্থগৌৰৱৰ প্ৰাচুৰ্য্যতা লক্ষণীয়। প্ৰথম সৰ্গতেই বনেচৰৰ উক্তিৰ মাধ্যমেৰে কবিয়ে নিজেই এইবুলি কৈছে যে— "স সৌষ্ঠৱৌদাৰ্থ বিশেষ শালিনীং বিনিশ্চিতাৰ্থামিতি বাচমাদদে"। অৰ্থাৎ তেওঁ সুন্দৰ অৰ্থযুক্ত আৰু সন্দেহাতীত বা নিশ্চিত বাক্য কৈছিল। সেইদৰে প্ৰথম সৰ্গত দ্ৰৌপদীয়ে যুধিষ্ঠিৰৰ প্ৰতি কোৱা এফাঁকি শ্লোক এনেধৰণৰ—

ব্ৰজন্তি তে মৃত্যুধিয়ঃ পৰাভৱং

ভৱন্তি মায়াবিষু যে ন মায়িনঃ।

প্ৰবিশ্য হি স্তন্তি শঠাস্তথাবিধান্

অসংবৃত্তান্ নিশিতা ইবেষবঃ॥ (কিৰাত ১/৩০)

এই শ্লোকটিৰ অৰ্থ হ'ল যে “যিসকল মায়াবীৰ প্ৰতি মায়াবী নহয় তেওঁলোক পৰাজিত হ'ব। কাৰণ যিদৰে সুতীক্ষ্ণ বাণে আৰবণ নথকা শৰীৰত প্ৰবেশ কৰি মানুহক বধ কৰে, সেইদৰে দুষ্ট বা কপট লোকসকলেও সং ব্যক্তিসকলৰ বিনাশ সাধন কৰে।” এনে বহল অৰ্থ ভাবৰিৰ অৰ্থগৌৰৱৰে চানেকি। দৰাচলতে সংক্ষিপ্ত অথচ অৰ্থযুক্ত শব্দচয়নেই ভাবৰিৰ বচনাৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। এনেকুৱা বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ বচনাৰ বাবেই তেওঁৰ কাব্যক অৰ্থগৌৰৱৰ অধিকাৰী কৰা হয়।

এই আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে আলংকাৰিকসকলে কবি ভাবৰিৰ প্ৰতি কৰা “ভাৰৱেৰ্থগৌৰৱম্” বচনফাঁকি সঁচাকৈয়ে যুক্তিযুক্ত হৈছে।

নাৰিকেল ফল সন্মিতং ৰচো ভাৰৱে

“নাৰিকেল ফল সন্মিতং ৰচো ভাৰৱেঃ” এই বাক্যশাৰী প্ৰসিদ্ধ টীকাকাৰ মল্লিনাথ ৰচিত এটি শ্লোকত পোৱা যায়। সম্পূৰ্ণ শ্লোকটি তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

“নাৰিকেল ফল সন্মিতং ৰচো ভাৰৱেঃ সপদি তদ্বিভজ্যতে।

স্বাদয়ন্তুৰসগৰ্ভ নিৰ্ভৰং সাৰমস্য ৰসিকা যথেষ্টিতম্।”

অৰ্থাৎ নাৰিকেল ফল দেখাত বাহিৰৰ পৰা বৰ কঠিন। যদি ইয়াৰ ওপৰৰ কঠিন বাকলি গুচাই পেলোৱা হয়, তেতিয়াহে তাৰ ভিতৰৰ সুস্বাদু ভাগ গ্ৰহণ কৰিব পৰা যায়। ঠিক সেইদৰে ভাবৰিৰ ৰচনাও কঠিন বাহিৰা আৰবণেৰে পৰিবেষ্টিত। পিছে শুদ্ধ বিশ্লেষণেৰে অধ্যয়ন কৰিলে ইয়াৰ ৰসভাগ আহৰণ কৰিব পাৰি।

ভাবৰিৰ ৰচনা পঢ়িলে প্ৰথমে বৰ কঠিন যেন ভাব হয়। কিন্তু ৰসগ্ৰাহী আৰু গুণগ্ৰাহী বিদ্বানসকলে অতি কম আয়াসতে ইয়াৰ সাৰভাগ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। সেয়েহে কেৱল কাব্যকুশল হ'লেই নহ'ব, পৰিপূৰ্ণ পাণ্ডিত্য আৰু একাগ্ৰতাৰে অধ্যয়ন কৰিলেহে ভাবৰিৰ ৰচনাসমূহ বুজিব পাৰি।

শব্দ আৰু অৰ্থ হ'ল কাব্যৰ শৰীৰ। সুন্দৰ শব্দ আৰু অৰ্থ নহ'লে এখন কাব্য কেতিয়াও মহাকাব্যত পৰিণত হ'ব নোৱাৰে। অৱশ্যে শব্দ আৰু অৰ্থৰ লগতে ৰসো থাকিব লাগিব। সেয়েহে বিশ্বনাথ কবিৰাজে “সাহিত্যদৰ্পন” নামৰ তেওঁৰ গ্ৰন্থত কৈছে— “বাক্যং ৰসাত্মকং কাব্যম্”। অৰ্থাৎ ৰসপূৰ্ণ বাক্যই

কাব্য। কিন্তু ভাৰবিৰ লেখাসমূহ অৰ্থৰ গৌৰৱ আৰু ব্যাকৰণৰ প্ৰচুৰ প্ৰভাৱৰ
দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল। তেওঁৰ কাব্যত সেইবাবে বিশাল অৰ্থভাণ্ডাৰ আৰু
ব্যাকৰণৰ প্ৰয়োগ পোৱা যায়। ফলত লেখাসমূহ কঠিন যেন ভাব হয়। প্ৰথমতেই
ভাৰবিৰ লেখাসমূহৰ অৰ্থ উলিওৱাটো বৰ কঠিন যেন লাগে কিন্তু প্ৰকৃত
অৰ্থবোধ হোৱাৰ লগে লগে সেই বসাস্বাদন হৈ পৰে অনুপম, বৰ্ণনাভীত।
উদাহৰণস্বৰূপে—

কথাপ্ৰসঙ্গেন জনৈকদাহতাদনুস্মৃতাখণ্ডলসুনুবিক্ৰমঃ।

তৰাভিধানাস্তথতে নতাননঃ স দুঃসহান্মন্ত্ৰপদাদিবোৰগঃ।।

(কিৰাত ১/২৪)

অৰ্থ হ'ল, “কথা প্ৰসংগত মানুহে আপোনাৰ নাম উচ্চাৰণ কৰিলেও
তেওঁ (দুৰ্যোধনে) ইন্দ্ৰপুত্ৰ অৰ্জুনৰ পৰাক্ৰমত কথা মনত পেলাই তললৈ
মুখ কৰি যন্ত্ৰণা ভোগ কৰে। যিদৰে বেজ-জ্ঞানীসকলে মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰিলে
গৰুড়ক মনত পেলাই সাপবোৰ যন্ত্ৰণা ভোগ কৰে।” ইয়াত
“আখণ্ডলসুনুবিক্ৰম” পদ দুটাই শ্লেষৰ সৃষ্টি কৰি ওপৰত এটা কঠিন আৰবণৰ
ৰচনা কৰিছে। এনে অনেক শ্লোক ‘কিৰাতজুনীয়ম্’—ত পোৱা যায়। এইবোৰ
কাৰণতেই মল্লিনাথে ভাৰবিৰ ৰচনাক নাৰিকল ফলৰ লগত তুলনা কৰিছে।
কিৰাতজুনীয়ম্ গ্ৰন্থত ভাৰবিয়ে নিজেও তেওঁৰ লেখা অৰ্থগৌৰৱযুক্ত বুলি
কৈছে এনেদৰে— “স সৌষ্ঠৱৌদাৰ্য বিশেষশালিনীং বিনিশ্চিতাৰ্থামিতি
বাচমাদদে”। (অৰ্থাৎ তেওঁ (বনেচৰে) সুন্দৰ, অৰ্থযুক্ত আৰু সন্দেহাতীত বা
নিশ্চিত বাক্য কৈছিল)।

ভাৰবিৰ ৰচনাৰাজিত সুন্দৰ বস আৰু অলংকাৰৰ প্ৰয়োগো বিদ্যমান।
তেওঁ প্ৰায়বোৰ শ্লোক বংশস্থ, ইন্দ্ৰবজ্ৰা আদি ছন্দত ৰচনা কৰিছে।
কেতিয়াবা আকৌ কবিয়ে একেটা ছন্দতে বহুতো শ্লোকো ৰচনা কৰিছে।
উদাহৰণস্বৰূপে, কিৰাতজুনীয়ম্ মহাকাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গৰ ৪৪ টা শ্লোক
বংশস্থ ছন্দত ৰচিত।

এনেবোৰ কাৰণতেই ভাৰবিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ আকাশত এটি উজ্জ্বল
নক্ষত্ৰ বুলি কোৱা হয়। উৎকৃষ্ট ৰচনাশৈলী, কবিৰ ভাবযুক্ত শব্দচয়ন আৰু
সুন্দৰ বস প্ৰয়োগৰে ভাৰবিয়ে নিজৰ সাহিত্যকীৰ্তি ৰচনা কৰি সংস্কৃত কাব্য
জগতত নিজৰ স্থান সুপ্ৰতিষ্ঠিত কৰি থৈ গৈছে।

মহাকাব্যৰূপে কিৰাতাজুনীয়ম্

সংস্কৃত সাহিত্যত কাব্য দুই প্ৰকাৰৰ— দৃশ্য কাব্য আৰু শ্ৰব্য কাব্য। দৃশ্য কাব্য অভিনয়াত্মক। যেনে— নাটক আদি। শ্ৰব্য কাব্যক আকৌ তিনিটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে— পদ্য, গদ্য আৰু চম্পু। পদ্যাত্মক শ্ৰব্যকাব্যসমূহ হৈছে মহাকাব্য, খণ্ডকাব্য আৰু মুক্ত কাব্য।

বিশ্বনাথ কবিৰাজ ৰচিত সাহিত্যদৰ্পন গ্ৰন্থৰ ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদত মহাকাব্যৰ লক্ষণ নিমোক্ত ধৰণেৰে পোৱা যায়—

সৰ্গবন্ধো মহাকাব্যং তত্রৈকো নায়কঃ সুবঃ।
সদ্বংশঃ কৃত্রিয়ো বাপি ধীৰোদাত্তগুণাস্থিতঃ।।
একবংশভবা ভূপাঃ কুলজা বহুবোৎপি বা।
শৃঙ্গাববীৰশাস্তানাংকোংগী বস ইষ্যতে।।
অংগানি সৰ্ব্যেপি বসাঃ সৰ্বে নাটকসংধয়ঃ।
ইতিহাসোত্ত্বং বৃন্তমন্যথা সজ্জনাশ্রয়ম্।।
চত্বাবস্তস্য বৰ্গাঃ স্যুস্তেস্বেকং চ ফলং ভবেত্।
আদৌ নমস্ক্ৰিয়াশীৰ্বা বস্তুনির্দেশ এব বা।
কচিমিন্দা খলাদীনাং সতাং চ গুণকীৰ্তনম্।।
একবৃন্তময়েঃ পদৈববসানেঃন্যবৃন্তকৈঃ।
নাতিস্বল্পা নাতিদীৰ্ঘাঃ সৰ্গা অষ্টাধিকা ইহ।।
নানাবৃন্তময়ঃ কাপি সৰ্গঃ কশ্চন দৃশ্যতে।
সৰ্গান্তে ভাবিসৰ্গস্য কথায়াঃ সূচনং ভবেত্।।
সংধ্যাসূৰ্যেন্দুবজনীপ্ৰদোষধ্বাস্তবাসবাঃ।
প্ৰাতৰ্মধ্যাহ্নমৃগয়াশৈলভূবনসাগবাঃ।।
সংভোগবিপ্ৰলভৌ চ মুনিষ্বৰ্গপুৰাধ্ববাঃ।
বণপ্ৰয়াণোপয়মমন্ত্ৰপুত্ৰোদয়াদয়ঃ।।
বৰ্ণনীয়া যথাযোগং সংগোপাংগা অমী ইহ।
কৰেবৃন্তস্য বা ননো নায়কস্যেতবস্য বা।।
নামাস্য সৰ্গোপাদেয়কথয়া সৰ্গনাম তু।।

অৰ্থাৎ যি পদ্যকাব্য বিভিন্ন সৰ্গত বিভক্ত হৈ ৰচিত হয় তাকে মহাকাব্য বোলে। ইয়াত এজন নায়কৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰা হয়। সেই নায়কজন ধীৰোদাত্ত

প্রকৃতিৰ কোনো দেৱতা বা কোনো অভিজাত বংশত ওপজা, সেই প্রকৃতিৰ
 কৃত্ৰিয় হ'ব লাগে। অথবা ইয়াত একে বংশত ওপজা অনেক অভিজাত্যসম্পন্ন
 ৰজাৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা হ'ব পাৰে। মহাকাব্যত শৃঙ্গাৰ, বীৰ আৰু শান্ত এই তিনিবিধ
 ৰসৰ যিকোনো এটা প্রধান বা অঙ্গী ৰসৰূপে থাকিব লাগে আৰু অন্যান্য
 সকলো ৰসেই তাৰ অঙ্গৰূপে থাকিব লাগে। সেইদৰে নাটকত থকা সকলো
 সঙ্গী থকাটো বাঞ্ছনীয়। মহাকাব্যত কোনো ঐতিহাসিক ঘটনা বা কোনো
 মহাপুৰুষৰ বিষয়ে লোক প্ৰসিদ্ধ ঘটনা ইয়াৰ বৰ্ণনীয় বিষয় হ'ব লাগে। ইয়াত
 ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ— এই চতুৰ্গৰ কাব্যময় আলোচনা থাকিব লাগে যাতে
 তাৰে এটা প্রধান ফলৰূপে প্ৰতিপাদিত হয়। এই মহাকাব্যৰ আৰম্ভণিতে
 নমস্কাৰৰূপে, আশীৰ্বাদৰূপে বা বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ সূচনাত্মক মঙ্গলাচৰণ থাকিব
 লাগে। অসাধু লোকৰ নিন্দা বা সাধুলোকৰ গুণানুকীৰ্তনৰ দ্বাৰাও মহাকাব্যৰ
 আৰম্ভ হ'ব পাৰে। ইয়াৰ একো একোটা সৰ্গৰ পদ্যবোৰ কোনো এটা বিশেষ
 ছন্দত ৰচিত হ'ব লাগে। অৱশ্যে সৰ্গৰ শেষৰফালে বেলেগ ছন্দৰ শ্লোক
 থাকিব পাৰে। ইয়াৰে সৰ্গ সংখ্যা আঠোটাটকৈ বেছি হ'ব লাগে। সৰ্গবোৰে বৰ
 বেছি ছুটি বা দীঘলো হ'ব নালাগে। কোনো কোনো মহাকাব্যত একো একোটা
 সৰ্গত বিভিন্ন ছন্দত ৰচিত পদ্যবোৰ সমাবেশ দেখা যায়। ইয়াৰ প্ৰতিটো সৰ্গৰ
 অন্তত পাছৰ সৰ্গত বৰ্ণনীয় ঘটনাৰ সূচনা থাকিব লাগে। কবিৰ নাম অনুসৰি,
 বৰ্ণনীয় ইতিবৃত্ত অনুসৰি, নায়কৰ নাম অনুসৰি অথবা কোনো বিষয়ৰ নাম
 অনুসৰি মহাকাব্যৰ নাম ৰাখিব লাগে। সৰ্গবিলাকৰ নাম সেই সেই সৰ্গৰ
 বৰ্ণনীয় বিষয় অনুসৰি ৰাখিব লাগে।

উল্লিখিত মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহ বিচাৰ কৰি চালে দেখা যায় যে মহাকবি
 ভাৰৱিৰ দ্বাৰা ৰচিত 'কিৰাতাজুনীয়ম্' মহাকাব্য শ্ৰেণীৰে কাব্য। এই মহাকাব্যৰ
 নায়ক হৈছে অৰ্জুন। তেওঁ ধীৰোদাত্ত প্ৰকৃতিৰ নায়ক। তেওঁ গভীৰ,
 আত্মশ্লাঘাৰহিত, দৃঢ়, স্বাভিমानी পুৰুষ। এই মহাকাব্যবোৰ মুখ্য বা অঙ্গী ৰস
 'বীৰ' আৰু শৃঙ্গাৰ আদি আন ৰসবোৰ ইয়াৰ সহায়ক বা অঙ্গৰূপে আছে।
 'কিৰাতাজুনীয়ম্'—ৰ কাহিনীভাগ মহাভাৰতৰ বনপৰ্বৰ পৰা লোৱা হৈছে যি
 অতি প্ৰাচীন তথা সুবিখ্যাত। পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টিয়—ত কিৰাতবেশধাৰী শিৱৰ
 লগত অৰ্জুনৰ বিবাদ তথা যুদ্ধ আৰু সেই যুদ্ধৰ শেষত শিৱক প্ৰসন্ন কৰি
 অৰ্জুনৰ দিব্য পাশুপত অস্ত্ৰ লাভেই হৈছে মহাকাব্যখনৰ প্ৰমুখ কাব্যফল।
 মহাকাব্যখনৰ আৰম্ভণি "শ্ৰী"ৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰাই হৈছে আৰু পৰিসমাপ্তি 'লক্ষ্মী'
 কিৰাতাজুনীয়ম্

শব্দৰে সমাপ্ত হৈছে। প্ৰতিটো সৰ্গৰ শেষত কবিয়ে আকৌ 'লক্ষ্মী' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। সেয়েহে ইয়াক 'লক্ষ্মীান্ত কাব্য' বোলা হয়। ইয়াত দুৰ্জনৰ নিন্দা, সাধুৰ প্ৰশংসা, ঋতু, পৰ্বত, দিন-ৰাতি, সন্ধ্যা, সূৰ্য-চন্দ্ৰোদয়, স্বৰ্গ, অগ্নিৰ আদিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। কিৰাতবেশধাৰী ভগৱান শিৱৰ অৰ্জুনৰ লগত ৰোমাঞ্চকৰ যুদ্ধ, মৃগয়া, বনবাসী ঋষি-মুনিসকলৰ বৰ্ণনা তথা ভগৱান শিৱৰ সেনাসকলৰ লগত যুদ্ধলৈ যাত্ৰা কৰাৰ বৰ্ণনাও উল্লেখযোগ্য। এই মহাকাব্যত নিয়ম অনুসৰি ছন্দসমূহৰ নিৰ্বহনো কৰা হৈছে।

কিৰাতজুনীয়ম্ মহাকাব্যখন সৰ্বমুঠ ওঠৰটা সৰ্গত নিবদ্ধ। মহাকাব্যখনৰ নায়ক অৰ্জুনে পাশুপত অস্ত্ৰ লাভৰ বাবে ইন্দ্ৰকীল নামৰ পৰ্বতত ভগৱান শিৱৰ তপস্যা কৰে। ভক্তৰ পৰীক্ষা ল'বৰ বাবে ভগৱান শিৱই কিৰাতৰ বেশ ধাৰণ কৰি অৰ্জুনৰ ওচৰলৈ আহে। দুয়োজনৰ মাজত বিবাদ আৰু পাছত যুদ্ধ হয়। অৰ্জুনৰ বীৰত্বত ভগৱান শিৱ সন্তুষ্ট হয় আৰু তেওঁৰ পাশুপত নামৰ দিব্যাস্ত্ৰ দান কৰে। এনেদৰেই মহাকাব্যখনৰ পৰিসমাপ্তি ঘটে।